

EL NAIXEMENT DE LES COMUNITATS D'APRENENTATGE COM A EXPERIÈNCIA DE COHESIÓ I TRANSFORMACIÓ SOCIAL

Marc Sampé Compte i Noemí Martín Casabona
Universitat Rovira i Virgili

Resum

Durant l'últim terç del segle xx van aparèixer els primers brots de l'anomenat *moviment de renovació pedagògica*, que tenia l'objectiu de construir una escola pública, democràtica i laica.¹

Paral·lelament, en el context dels Països Catalans, i més concretament a l'Escola de Persones Adultes la Verneda - Sant Martí (Barcelona), va impulsar-se una pràctica educativa que es fonamentava en la implicació de les persones participants des d'una perspectiva dialògica, i no pas en la posició jeràrquica que aquestes ocupaven. És a dir, la interacció comunicativa es basava en pretensions de validesa i no en pretensions de poder.²

Com a resultat d'aquests moviments i de pràctiques com l'engegada per l'Escola de la Verneda - Sant Martí, sorgeixen les comunitats d'aprenentatge. Es tracta d'un «projecte de transformació social i cultural d'un centre i del seu entorn per aconseguir una societat de la informació per a totes les persones, basada en l'aprenentatge dialògic, mitjançant una educació participativa de la comunitat que es concreta en tots els seus espais, incloent-hi l'aula»³ i significa, per tant, una resposta educativa igualitària.⁴

Paraules clau: Comunitats d'Aprenentatge, Cohesió social, Aprenentatge dialògic

Resumen

Durante el último tercio del siglo xx aparecieron los primeros brotes del llamado *movimiento de renovación pedagógica* con el objetivo de construir una escuela pública, democrática y laica.¹

1. LLORENTE, M. Ángeles. «Los Movimientos de Renovación Pedagógica y la lucha contra la mundialización neoliberal». *Los Movimientos de Renovación Pedagógica y la transformación socioeducativa. Tabanque*. [Monogràfic] *Revista Pedagógica*. [Valladolid] (2003), núm. 17. <http://jei.pangea.org/edu/tab/llorente.htm>. [Darrera consulta: gener de 2012]

2. VEGEU HABERMAS, Jürgen. *Teoría de la acción comunicativa*. Vol. I i II. Madrid: Taurus, 2001.

3. VALLS, ROSA. *Comunidades de Aprendizaje. Una práctica educativa de aprendizaje dialógico para la sociedad de la información*. Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona, 2000. [Tesi doctoral]

4. ELBOJ, Carmen; PUIGDELLÍVOL, Ignasi; SOLER, Marta; VALLS, ROSA. *Comunidades de aprendizaje. Transformar la Educación*. 6a ed. Barcelona: Graó, 2002.

Paralelamente, en el contexto de los Países Catalanes y más concretamente en la Escuela de la Verneda - Sant Martí (Barcelona), se impulsó una práctica educativa que se fundamentaba en la implicación de los participantes desde una perspectiva dialógica, en vez del posicionamiento jerárquico que estas ocupaban. Es decir, la interacción comunicativa se basaba en pretensiones de validez y no en pretensiones de poder.²

Como resultado de esos movimientos y de prácticas como la iniciada por la Escuela de la Verneda - Sant Martí surgen las comunidades de aprendizaje. Se trata de un «proyecto de transformación social y cultural de un centro y todo su entorno para conseguir una Sociedad de la Información para todas las personas, basada en el aprendizaje dialógico, mediante una educación participativa de la comunidad, que se concreta en todos sus espacios, incluso el aula»³ y supone, por lo tanto, una respuesta educativa igualitaria.⁴

Palabras clave: Comunidades de Aprendizaje, Cohesión Social, Aprendizaje Dialógico

Abstract

During the last third of the 20th century the first signs of the so-called movement for pedagogical renewal appeared, with the objective of creating a public, secular and democratic school.¹

At the same time, in the context of the Catalan countries, and more specifically in the La Verneda-Sant Martí school (Barcelona), a new educational practice was promoted. It was not based on hierarchical position, but rather on the participants' involvement from a dialogic perspective. That is, communicative interactions were based on claims of validity rather than on power claims.²

As a result of these movements and practices initiated by the La Verneda-Sant Martí school, learning communities appeared. They were “projects of social and cultural transformation of schools and their environment to achieve an information society for all, based on dialogic learning, through participatory education of the community, which takes place in all its spaces, including the classroom”.³ It is, therefore, an egalitarian response to education.⁴

Key words: Learning Communities, Social Cohesion, Dialogic Learning

1. Introducció

Les comunitats d'aprenentatge plantegen un seguit de pràctiques i experiències d'èxit encaminades a la superació del fracàs escolar i la millora de la convivència i la cohesió social. Són la resposta educativa als múltiples canvis que la nostra societat ha experimentat a la darrera del segle xx i principi del segle XXI i estan «d'acord amb el que les teories més referenciades en l'àmbit internacional destaquen sobre els fac-

tors que són més importants en l'aprenentatge actual: les interaccions i la comunitat».⁵

Aquesta comunicació descriu l'experiència de transformació social i educativa que es va esdevenir a l'Escola de Persones Adultes la Verneda - Sant Martí (Barcelona), la qual s'ha considerat l'origen de les comunitats d'aprenentatge.

2. De la societat industrial a la societat de la informació

Durant la dècada dels setanta, es va iniciar un període de revolució tecnològica que va alterar els mètodes de producció i gestió econòmica, social i cultural del món occidental, la qual va generar el canvi d'una societat industrial a l'anomenada *societat de la informació*. Juntaament amb l'aparició d'Internet, les tecnologies de la informació i la comunicació (TIC) van penetrar no sols en els entorns econòmic i laboral, sinó també en la nostra vida quotidiana fins al punt que, avui dia, la inclusió i promoció social de les persones depèn del coneixement i ús d'aquestes eines i recursos.⁶ Actualment, hi ha una diferència respecte al que passava en la societat industrial: no és necessari acumular grans quantitats d'informació, sinó que allò indispensable és saber seleccionar la informació més rellevant. Per aquesta raó, l'èxit de les organitzacions socials i econòmiques està en el seu capital humà i en la seva capacitat d'adaptar-se a l'entorn canviant; no sols en l'accés a la informació, sinó en la manera de processar-la.

Aquesta entrada a la societat de la informació comporta, però, l'aparició de diferents desigualtats socials, les quals es poden dividir en tres sectors diferenciats:⁷

- Persones incloses en la societat, que tenen una feina estable i un nivell d'estudis que els permet accedir a la informació i processar-la.

5. Díez-PALOMAR, Javier; FLECHA, Ramón. «Comunidades de Aprendizaje: un proyecto de transformación social y educativa». *Comunidades de Aprendizaje. Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*. [Zaragoza], 67, 24 (2010), 19.

6. AUBERT, Adriana; DUQUE, Elena; FISAS, Montserrat; VALLS, Rosa. *Dialogar y transformar. Pedagogía Crítica del Siglo XXI*. 5a reimpressió. Barcelona: Graó, 2004.

7. AYUSTE, Ana; FLECHA, Ramón; LÓPEZ PALMA, Fernando; LLERAS, Jordi. *Planteamientos de la Pedagogía Crítica. Comunicar y transformar*. Barcelona: Graó, 1994.

- Persones amb qualificacions baixes i amb una ocupació precària.
- Persones excloses de la societat, sense un nivell d'estudis suficient que els permeti una incorporació contínua al mercat laboral i, per tant, en situació de risc d'exclusió social.

Aquesta divisió en sectors presenta un dualisme que planteja la inclusió al món laboral de dos terços de la població, mentre que l'altre terç en queda exclòs. A la vegada, aquesta situació genera una nova desigualtat: la de l'accés, selecció i processament de la informació.⁸ És a dir, una gran part de la població queda exclosa del món laboral, ja que no disposa d'accés a les possibilitats que ofereix la societat de la informació, i també és exclosa en molts altres aspectes (social, acadèmic, etc.).

D'aquesta manera, la multitud de canvis socials, econòmics i tecnològics produïts al llarg del segle passat i principi d'aquest, lluny de procurar l'eradicació de les desigualtats socials, ha fet que es dilatessin i perpetuessin en el temps.

3. L'aparició dels moviments de renovació pedagògica (MRP)

Paral·lelament a la transformació cap a la societat de la informació, van aparèixer arreu de la geografia espanyola un seguit de grups formats per docents compromesos amb l'educació pública i defensors de la comunitat educativa com a motor de l'escola, amb la intenció de promoure un desenvolupament integral, autònom, solidari i crític de les persones. Aquests grups s'anomenaren *moviments de renovació pedagògica* i van generar espais de reflexió, d'intercanvi i d'investigació, tot assumint, juntament amb altres moviments socials, el compromís de transformació social.

Davant el dualisme social, les desigualtats educatives, l'exclusió social de les minories, etc., el professorat va unir-se per superar les desigualtats existents.⁹ Així, lluny del tradicionalisme pedagògic, les per-

8. ELBOJ, Carmen; PUIGDELLÍVOL, Ignasi; SOLER, Marta; VALLS, Rosa. *Comunidades de aprendizaje. Transformar la Educación*. 6a ed. Barcelona: Graó, 2002.

9. AUBERT, Adriana; DUQUE, Elena; FISAS, Montserrat; VALLS, Rosa. *Dialogar y transformar. Pedagogía Crítica del Siglo XXI*. 5a reimpressió. Barcelona: Graó, 2004.

sones adherides a aquests moviments impulsaven idees com la gestió democràtica de l'escola, la descentralització del poder, l'autonomia o la consideració de l'entorn sociològic, cultural i lingüístic. Amb tot això, van aconseguir crear un clima de demanda educativa al voltant de l'escola pública i una sensibilització del professorat en general per la professionalització.¹⁰

«Perquè hi hagi un aprenentatge, per millorar la qualitat de l'ensenyança per a tots, independentment del nivell social o cultural, i per aprendre a viure junts, és imprescindible unir les veus, capacitats i esforços de totes les persones, tant en els processos d'aprenentatge com en la presa de decisions».¹¹ La inclusió és la via per oferir una educació de qualitat i, per fer-ho, és necessària la participació de tota la comunitat educativa.

4. L'Escola de Persones Adultes de la Verneda - Sant Martí

L'any 1978, un grup de veïns i veïnes del barri de la Verneda de Barcelona van reunir-se decidits a debatre i analitzar les seves necessitats i interessos per a la millora del barri. Eren anys de reivindicacions i lluites socials, després de dècades de foscor sota la dictadura franquista, i sobretot als barris humils, on, a més de les persones autòctones, hi havia un gran nombre de persones provinents de la resta de l'Estat espanyol que vivien al límit de l'exclusió social. Entre tots van concebre un projecte d'educació de persones adultes basat en la implicació de tots els participants i persones vinculades, en el qual es podien compartir els coneixements i els aprenentatges i prendre part activa en la lluita incipient cap a la democràcia.¹²

10. LLORENTE, M. Ángeles. Los Movimientos de Renovación Pedagógica y la lucha contra la mundialización neoliberal. *Los Movimientos de Renovación Pedagógica y la transformación socioeducativa*. [Monogràfic] *Tabanque. Revista Pedagógica* [Valladolid] (2003), núm. 17. <http://jei.pangea.org/edu/tab/llorente.htm>. [Darrera consulta: gener de 2012]

11. JAUSSI, M. Luisa. «Comunidades de Aprendizaje». *Transformando la escuela: comunidades de aprendizaje*. Barcelona: Graó, 2006, 29-30.

12. SANCHEZ, Montse. «La Verneda - Sant Martí: A school where people dare to dream». *Harvard Educational Review* (1999), vol. 69, 320-336.

El barri de la Verneda estava mancat de molts serveis i fins i tot estava desconnectat de la xarxa de transport públic que unia els barris perifèrics amb el centre de la ciutat comtal. Els índexs d'analfabetisme eren molt elevats i hi havia un alt grau de desconeixement de la llengua catalana.

Aquest seguit de dificultats socials va ser el que va moure els mateixos veïns i veïnes a organitzar-se a través de les entitats del barri i, amb un saber pràctic i cultural extraordinari, va donar forma a l'Escola de Persones Adultes de la Verneda - Sant Martí. Inicialment, només hi havia 17 persones implicades, però amb només un any de funcionament i de difusió de les activitats desenvolupades, les persones participants van augmentar de manera considerable, i van arribar al centenar d'inscripcions.

Les decisions es prenen mitjançant assemblees en les quals tothom tenia veu i vot, tant els participants com els docents.¹³ Des de bon principi, la qualitat educativa va ser i continua sent un dels seus pilars principals, juntament amb els principis d'igualtat i de democràcia. Així doncs, d'una banda, es crea un entorn de col·laboració que fa multiplicar el coneixement perquè s'uneix el de tots i totes i, de l'altra, aquest coneixement unificat ajuda a trobar solucions a les problemàtiques, i genera a la vegada un espai de familiaritat i pertinença a la institució.¹⁴

Anys més tard, el 1986, des del mateix barri van crear-se dues associacions que encara avui funcionen: Àgora i Heura. La primera és mixta i la segona està formada solament per dones. Ambdues treballen conjuntament amb el professorat de l'escola de persones adultes per tal d'assegurar una educació de qualitat i de màxims a les persones participants, sobretot a les que tenen més risc d'exclusió social.

Actualment, l'Escola de Persones Adultes de la Verneda - Sant Martí és un referent internacional de l'educació democràtica i es defineix com un centre educatiu plural, participatiu, democràtic, integrat al barri, gratuït, que treballa per la cohesió social i per la igualtat edu-

13. ELBOJ, Carmen; PUIGDELLÍVOL, Ignasi; SOLER, Marta; VALLS, Rosa. *Comunidades de aprendizaje. Transformar la Educación*. 6a ed. Barcelona: Graó, 2002.

14. SÁNCHEZ, Montse. «La Verneda - Sant Martí: A school where people dare to dream». *Harvard Educational Review* (1999), vol. 69, 320-336.

cativa i cultural de les persones adultes. El centre compta amb un centenar de persones col·laboradores, entre professorat i voluntariat, que hi intervenen de manera desinteressada, i les activitats que s'organitzen mouen al voltant de mil sis-cents participants.

5. L'aprenentatge a través del diàleg

El diàleg és cada vegada més present en les nostres vides, tant en l'àmbit públic com privat.¹⁵ Aquest fet promou una societat més igualitària i inclusiva, que disposa de noves formes de convivència.

A l'Escola de Persones Adultes de la Verneda - Sant Martí van tenir clar des del primer moment que la clau per aprendre es troba mitjançant l'ús del diàleg igualitari. Aquest és considerat igualitari si es tenen en compte les diferents aportacions en funció de la seva validesa i no de l'estatus de poder de qui les fa.¹⁶

Tal com indica Habermas, les aportacions de tothom tenen la mateixa importància, independentment del nivell socioeconòmic, cultural o acadèmic de les persones que interactuen.¹⁷ Si donem importància als interessos de les persones participants farem que augmenti la seva motivació per l'aprenentatge i el coneixement. A més, si les aportacions es vinculen a les experiències personals, tindrem l'oportunitat de ser persones més empàtiques i serà més fàcil fugir dels estereotips.

Aquesta importància del diàleg igualitari situa l'Escola de Persones Adultes de la Verneda - Sant Martí en el marc de l'aprenentatge dialògic.¹⁸ Aquest és el principi de transformació que recull les principals implicacions que el gir dialògic de les societats té en l'aprenentatge, i se superen antigues concepcions de l'ensenyament i l'aprenentatge, com l'objectivista i constructivista, elaborades per i per a la societat in-

15. FLECHA, Ramón; GÓMEZ, Jesús; PUIGVERT, Lúdia. *Teoría Sociológica Contemporánea*. Barcelona: Paidós, 2001.

16. AUBERT, Adriana; FLECHA, Ainhoa; GARCÍA, Carme; FLECHA, Ramón; RACIONERO, Sandra. *Aprendizaje dialógico en la Sociedad de la Información*. Barcelona: Hipatia, 2008.

17. HABERMAS, Jürgen. *Teoría de la acción comunicativa*. Vol. I i II. Madrid: Taurus, 2001.

18. Vegeu FLECHA, Ramón. *Compartiendo palabras*. Barcelona: Paidós, 1997.

dustrial. L'aprenentatge dialògic es basa en les interaccions i el diàleg com a eines clau per a l'aprenentatge, i destaca la importància de les interaccions no sols entre estudiants i professorat, sinó amb tota la diversitat de persones amb les quals ens relacionem.¹⁹

6. Les tertúlies literàries dialògiques

En aquest context de diàleg i aprenentatge, neix al si de l'Escola de Persones Adultes de la Verneda - Sant Martí el que avui anomenem *tertúlies literàries dialògiques*.²⁰ Inspirades en les iniciatives educatives llibertàries desenvolupades des de final del segle XIX i principi del segle XX, les tertúlies literàries es basen en dos criteris. El primer consisteix en el fet que les obres que es treballen han de ser específicament reconegudes com a literatura clàssica universal, i el segon, que generalment les persones participants han de ser persones amb poca experiència prèvia en la lectura i sense titulacions acadèmiques.²¹

Les tertúlies s'organitzen en funció de cada grup de persones, i també la seva durada i periodicitat. Entre tots els membres del grup es tria l'obra que es llegirà i s'acorda el nombre de pàgines que s'han de portar llegides per a la propera sessió. Llavors, cada participant ha de portar preparat un fragment que llegirà en veu alta davant de tot el grup, i explicarà per què ha escollit aquell fragment, què li ha aportat i què li ha suggerit.

A causa de les diferents interpretacions que es poden fer d'un text, Bakhtin assegura que per superar aquesta ambigüïtat en la lectura de qualsevol escrit és necessària la dialogicitat, per tal de ser capaços de crear significats conjuntament. A més, l'autor emfatitza que la inter-

19. VALLS, Rosa; MUNTÉ, Adriana. «Las claves del aprendizaje dialógico en las Comunidades de Aprendizaje». *Comunidades de Aprendizaje. Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*. [Zaragoza], 67, 24 (2010), 11-15.

20. VEGEU SOLER, Marta. «Reading to share: Accounting for others in dialogic literacy gatherings». A: BERTAUX, Marie C. (ed.). *Aspects of the dialogic self*. Berlin: Lehmanns, 2004, 157-183.

21. AGUILAR, Consol; ALONSO, María José; PADRÓS, María; PULIDO, Miguel Ángel. «Lectura dialógica y transformación en las Comunidades de Aprendizaje». *Comunidades de Aprendizaje. Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*. [Zaragoza], 67, 24 (2010), 31-44.

pretació dialògica dels textos per part de persones de diferents cultures dona una visió més àmplia i crítica del que s'està treballant.²²

Com que es basen en actes comunicatius dialògics, les tertúlies literàries «generen la substitució de les interaccions de poder per les dialògiques, i aquestes últimes són les que més predominen en aquest espai».²³ D'aquesta manera, estem democratitzant l'escola i les relacions que poden establir-se entre els participants a les tertúlies provinents de tota la comunitat educativa. A més, tal com assenyala Soler, el domini de vocabulari nou i la consolidació del domini de la lectoescriptura generen un augment dels coneixements instrumentals vinculats a la cultura escrita i a les obres clàssiques universals de la literatura.²⁴ D'aquesta manera, les tertúlies literàries no són solament una possibilitat de transformació real de la vida lectora, sinó que ajuden a una relació social igualitària entre les persones que hi participen, un reconeixement dels altres, com a superador d'estereotips i de cohesió social.

Per acabar, podem dir que el projecte de tertúlies literàries dialògiques, impulsat des de l'Escola de Persones Adultes de la Verneda - Sant Martí, ajuda a superar l'exclusió social de les persones i és reconegut com a actuació d'èxit per superar el fracàs escolar en el projecte integrat europeu INCLUD-ED: Strategies for Inclusion and Social Cohesion in Europe from Education (2006-2011).

7. Les comunitats d'aprenentatge

Els canvis iniciats pel professorat dels moviments de renovació pedagògica i l'èxit de les pràctiques sorgides a l'Escola de Persones Adultes de la Verneda - Sant Martí van conduir el Centre Especial de

22. BAKHTIN, M. *The dialogic imagination: Four essays*. Austin: Univeristy of Texas Press, 1981.

23. PULIDO, Cristina; ZEPÀ, Brigita. «La interpretación interactiva de los textos a través de las tertulias literarias dialógicas». *Revista Signos* (2010), 43, 299. [Monogràfic]

24. SOLER, Marta. «Lectura dialògica. La comunidad como entorno alfabetizador». A: TEBEROSKY, Ana; SOLER, Marta. (comps.). *Contextos de alfabetización inicial*. Barcelona: ICE/Horsori, 2003, 47-63.

Recerca en Teories i Pràctiques Superadores de Desigualtats (CREA) de la Universitat de Barcelona a desenvolupar un projecte de transformació social i educativa amb un objectiu doble: la superació del fracàs escolar i la millora de la convivència.

La primera escola d'educació obligatòria que va dur a terme el procés de transformació i es va convertir en Comunitat d'Aprenentatge va ser el CEIP Ruperto Medina, de Portugalete (Bilbao), l'any 1995. Des de llavors, el projecte no ha parat de créixer fins a arribar a més d'un centenar d'escoles d'arreu del territori espanyol repartides en dotze comunitats autònomes diferents que avui dia apliquen les diferents pràctiques educatives d'èxit que conformen el projecte. A més, les comunitats d'aprenentatge s'han estès en l'àmbit internacional a països com el Brasil i Xile.²⁵

Les comunitats d'aprenentatge són una resposta eficient i equitativa als canvis i reptes socials i educatius generats per la societat de la informació i aconsegueixen l'èxit educatiu de tot l'alumnat.²⁶ A les aules i altres espais de la comunitat hi ha diverses persones adultes, incloent-hi voluntaris i voluntàries compromesos amb l'educació i la cohesió social. La diversitat d'alumnat i voluntariat fa que sigui possible un augment dels aprenentatges i una millora de la convivència intercultural, mitjançant l'agrupament heterogeni.

Pràctiques com els grups interactius, formats per petits grups heterogenis de nens i nenes, demostren que l'èxit educatiu s'aconsegueix amb la col·laboració mitjançant el diàleg igualitari per resoldre les activitats amb l'ajuda d'una persona adulta. Així, a través dels recursos propis del centre i de la comunitat es desenvolupen aquest tipus de pràctiques d'inclusió, sense treure cap nen ni cap nena de la classe i multiplicant a la vegada les interaccions d'aprenentatge.²⁷

25. VALLS, Rosa; MUNTÉ, Adriana. «Las claves del aprendizaje dialógico en las Comunidades de Aprendizaje». *Comunidades de Aprendizaje. Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*. [Zaragoza], 67, 24 (2010), 11-15.

26. COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES. *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Efficiency and equity in European Education and Training Systems*. Brussels: European Commission, 2006.

27. VEGEU AUBERT, Adirana; GARCÍA, Carme. «Interactividad en el aula». *Cuadernos de Pedagogía* (2001), núm. 30, 20-24.

La participació de la comunitat en espais de decisió és un aspecte definidor de les comunitats d'aprenentatge. La mateixa comunitat forma part dels òrgans de decisió i fa el seguiment del procés del centre educatiu.²⁸ Així mateix, d'acord amb la literatura científica, les comunitats d'aprenentatge multipliquen els espais i moments d'aprenentatge, ja sigui mitjançant el reforç escolar, a través d'activitats extraescolars o per mitjà de la formació de familiars com a estratègies inclusives d'èxit.

D'acord amb els resultats del projecte integrat europeu INCLUD-ED: Strategies for Inclusion and Social Cohesion in Europe from Education (2006-2011), els programes de formació de familiars influeixen en el rendiment escolar de l'alumnat, que millora els resultats en l'aprenentatge. Les comunitats d'aprenentatge demostren que l'entorn també pot transformar-se fomentant l'educació de les famílies per tal de superar les desigualtats socials.²⁹

Conclusions

A tall de conclusió, podem dir que «les comunitats d'aprenentatge són un projecte global de transformació educativa i social que implica i té impacte en molts agents, sistemes i processos socials».³⁰ La seva perspectiva principal és la transformació. Tal com apuntava Freire, l'educació cobra sentit quan transforma les persones i el món en general.³¹ També Vygotski indicava que l'ensenyament s'ha de guiar cap a nivells de desenvolupament més elevats per produir, d'aquesta manera, un augment dels aprenentatges.³²

28. AGUILERA, Antonio; MENDOZA, Marlen; RACIONERO, Sandra; SOLER, Marta. «El papel de la universidad en Comunidades de Aprendizaje». *Comunidades de Aprendizaje. Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*. [Zaragoza], 67, 24 (2010), 45-56.

29. INCLUD-ED CONSORTIUM. *Actions for success in schools in Europe*. Brussels: European Commission, 2009.

30. Díez-Palomar, Javier; Flecha, Ramón. «Comunidades de Aprendizaje: un proyecto de transformación social y educativa». *Comunidades de Aprendizaje. Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*. [Zaragoza], 67, 24 (2010), 25.

31. Freire, Paulo. *Pedagogía del oprimido*. Madrid: Siglo XXI, 2003.

32. Vygotski, Lev S. *El desarrollo de los procesos psicológicos superiores*. Barce-

D'aquesta manera, «totes les activitats que es duen a terme a les comunitats d'aprenentatge persegueixen la transformació en múltiples nivells: transformació del context d'aprenentatge, transformació dels nivells previs de coneixement, transformació de les expectatives, transformació de les relacions família-escola, transformació de les relacions socials a l'aula, al centre educatiu i a la comunitat i, en darrer terme, la transformació igualitària de la societat».³³

lona: Crítica, 1979.

33. Díez-PALOMAR, Javier; FLECHA, Ramón. «Comunidades de Aprendizaje: un proyecto de transformación social y educativa». *Comunidades de Aprendizaje. Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*. [Zaragoza], 67, 24 (2010), 25.